

KRONIKA²⁰²² 70

IZREDNA ŠTEVILKA

IZ ZGODOVINE EPIDEMIJ

70
2022

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine epidemij

Uredila:

Barbara Šterbenc Svetina

Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2022, letnik 70 – Iz zgodovine epidemij (izredna številka)

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

15. decembra 2021

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Hinko Smrekar: Kuga / The Plague, 1917.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

616-036.22(497.4)(091)(082)

IZ zgodovine epidemij / uredila Barbara Šterbenc Svetina, Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2022. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 70, izredna št.)

ISBN 978-961-6777-29-2

COBISS.SI-ID 92720387

KAZALO

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Predgovor	5
Urška Bratož:	Preprečevanje črnih koz v Avstrijskem primorju.....	7
Luka Hekič:	Poročanje časopisja o epidemiji črnih koz na Kranjskem v letih 1873–1874	19
Monika Kropelj Telban:	Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu.....	27
Boris Golec:	Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo	41
Katarina Keber:	Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi.....	79
Katarina Keber:	Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru	93

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Foreword	104
Urška Bratož:	Smallpox prevention in the Austrian Littoral	105
Luka Hekič:	Newspaper reporting on the smallpox epidemic in Carniola in 1873–1874.....	119
Monika Kropelj Telban:	Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore.....	127
Boris Golec:	Plague Epidemics in Lower Carniola between Tradition and Reality.....	141
Katarina Keber:	Carniola's Defense Mechanism for Protection against the First Cholera Epidemic in Europe	183
Katarina Keber:	Epidemic on school benches. A case of Spanish flu in 1918 central Slovenia	197

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 616.912:616-036.22(497.4)"1873/1874"(054)

Prejeto: 24. 3. 2021

Luka Hekičdiplomirani zgodovinar, Sadjarska ulica 24, SI-2327 Rače
E-pošta: luka.hekic@gmail.com

Poročanje časopisja o epidemiji črnih koz na Kranjskem v letih 1873–1874

IZVLEČEK

Članek analizira epidemijo črnih koz v letih 1873 in 1874 na Kranjskem skozi poročanje slovenskega in nemškega časopisja. Pri tem s pomočjo časnikov podrobneje raziskuje širitev bolezni na Kranjskem, ukrepe deželnih oblasti in njihove kršitve ter posledice, ki so jih črne kozе pustile pri prebivalstvu. Dodatno, s poudarkom na Ljubljani, raziskuje število umrlih ter njihovo socialno strukturo na vrhuncu epidemije. Z analizo teh procesov skuša članek prikazati, kako je potekala epidemija črnih koz na Kranjskem glede na poročanje časopisja ter na kakšen način so se časniki lotili vsakdanjega obveščanja javnosti o bolezni.

KLJUČNE BESEDE

Kranjska, Ljubljana, epidemija, črne kozе, časopisje

ABSTRACT

NEWSPAPER REPORTING ON THE SMALLPOX EPIDEMIC IN CARNIOLA IN 1873–1874

The article analyzes the smallpox epidemic between 1873 and 1874 in Carniola through reporting of Slovenian and German newspapers. These also provide the basis for a detailed study of the spread of the disease in Carniola, measures adopted by the provincial authorities and their infringement, as well as the consequences for the population that smallpox left in its wake. With a further focus on Ljubljana, the article also investigates the number of the deceases and their social structure at the zenith of the epidemic. By analyzing these processes, it aims to demonstrate the course of the smallpox epidemic in Carniola as reported in newspapers and the way in which newspapers set on notifying the public daily about the disease.

KEY WORDS

Carniola, Ljubljana, epidemic, smallpox, newspapers

Uvod¹

Črne kozе (ang. *smallpox*, nem. *schwarze Pocken* ali *Blattern*) so človeška nalezljiva bolezen, ki jo povzroča virus variole. Poznani sta dve vrsti virusa: težja oblika *variola maior* (ok. 30-odstotna smrtnost) in lažja oblika *variola minor* (ok. 1–2-odstotna smrtnost). Virus se prenaša kapljično iz ustne ali nosne votline s kihanjem, kašljanjem ali prek stika z okuženimi telesnimi tekočinami in predmeti (na primer oblačili obolelega). Simptomi bolezni so rdeči izpuščaji, vročina, bruhanje, utrujenost in pogosto tudi dehidracija. Ko so oboleli uspešno premagali črne kozе, so jim na telesu ponavadi ostale brazgotine (največkrat na obrazu, kar je imelo za mnoge tudi psihološke posledice), nemalo pa je primerov, ko je prišlo celo do delne ali popolne slepote. Posameznik lahko za črnimi kozami zboli samo enkrat v življenju, nato je na bolezen imun.

Zdravilo za črne kozе ne obstaja, edini način preventivne zaščite je cepljenje, pri čemer so v preteklosti uporabljali dve različni metodi. Prva se imenuje *variolizacija* (iz besede *variola*): v zarezo na koži so vstavili kužno snov iz gnojnega mehurčka drugega bolnika, kar je povečini povzročilo razmeroma blago obliko bolezni. V primeru uspešnega prebojenja je oseba na črne kozе postala doživljenjsko imuna. Druga metoda cepljenja je *vakcinacija* (iz latinske besede *vacca*, kar pomeni krava):² pri podobnem procesu, kot je opisan zgoraj, so namesto virusa črnih koz uporabili virus kravjih koz. Slabost te metode je bila, da je za razliko od *variolizacije* imunost trajala zgolj nekaj let, nato pa je bilo potrebno ponovno cepljenje oziroma *revakcinacija*, medtem ko je bila dobra stran te metode nekoliko nižja umrljivost zaradi cepljenja kot pri *variolizaciji*.³

V Habsburški monarhiji se je bolezen v okviru evropskih epidemij pojavila že pred 19. stoletjem, pozornost pa je vzbudila tudi pri številnih zdravnikih, ki so delovali na Kranjskem.⁴ V Evropi je do ene zadnjih epidemij črnih koz prišlo prav v Jugoslaviji leta 1972. Bolezen se je sprva pojavila na Kosovu, v Sloveniji pa ob segih ukrepov in množičnem cepljenju niso potrdili niti enega primera okužbe.⁵ Danes so črne kozе povsod po svetu izkoreninjene,

Bolnik, ki je zbolel za virusom črnih koz
(<https://novice.svet24.si/clanek/zanimivosti/585aafb431e94/bolezen-moderne-dobe>).

kar je leta 1980 potrdila tudi Svetovna zdravstvena organizacija (WHO).⁶

Na Kranjskem so črne kozе kosile tudi v letih 1873 in 1874, a slovensko zgodovino pisje te epidemije ne obravnava prav pogosto. O njej je na podlagi časopisja, letne statistike in drugih virov iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana ter Arhiva Republike Slovenije podrobneje pisal zgolj Peter Vodopivec v članku *Črne kozе na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74* – ta članek je za krajši geselski sestavek *Huda epidemija črnih koz* kasneje povzel Andrej Studen v *Kroniki 19. stoletja*. Splošno o črnih kozah (predvsem o epidemijah v 18. stoletju) in cepljenju pa je pisalo več zgodovinarjev. Urška Železnik v prispevku *Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru prepričevanja koz v 19. stol.* med drugim opisuje odnos prebivalstva do cepiva proti črnim kozam in načine, s katerimi so oblasti želele posameznike prepričati, da bi se cepili. S pomočjo statistične analize in dokumentacije zdravnika Giana Andree Manzoni je ista avtorica v članku *Cepljenje proti kozam v koprskem okraju v 30. letih 19. stoletja* podrobneje pisala o poteku in številčnosti cepljenja proti črnim kozam v Kopru ter njegovi okolici. Manjši del magistrske naloge *Življenje v Ljubljani ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja* je epidemiji črnih koz v letih 1873 in 1874 posvetila Marjana Kos, v splošnem pa njeno delo analizira predvsem cepljenje in obravnavo ter pokopavanje umrlih za kozami. Marjana Kos je napisala tudi članek *Epidemije črnih koz v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja*, v katerem na podlagi mrliških knjig, časopisja in gradiva upravnih organov opisuje razširitev obeh vrst cepljenja na Kranjsko ter preučuje epidemije črnih koz na Slovenskem iz druge polovice 18. stoletja.⁷

¹ Članek je nastal na podlagi seminarske naloge pri predmetu Izbrana poglavja iz slovenske zgodovine 19. stoletja pod mentorstvom dr. Katarine Keber.

² Vakcinacija in revakcinacija sta bili množično v uporabi tudi v obdobju, ki ga obravnava članek.

³ »Smallpox« (<https://www.britannica.com/science/smallpox> (23. 10. 2019)); Grignolio, *Kdo se boji cepiv?*, str. 49–52; Kos, *Epidemija*, str. 288–292.

⁴ Bolezen med drugim opisuje zdravnik Fran Viljem Lipič v delu *Bolezni Ljubljancev*, že pred njim pa so o kozah pisali idrijski zdravnik Balthasar Hacquet, goriški zdravnik Anton Muznik in ljubljanski zdravnik Vincenc Kern.

⁵ Epidemija črnih koz v Jugoslaviji (<http://zgodovina.si/epidemija-crnih-koz-v-jugoslaviji/> (15. 10. 2020)); Lipič, *Bolezni Ljubljancev*, str. 153 in 160.

⁶ »Smallpox« (<https://www.who.int/csr/disease/smallpox/en/> (23. 10. 2019)).

⁷ Podrobnejši podatki o omenjenih delih so navedeni v seznamu literature.

Pričujoči članek bo tako skušal zapolniti vrzeli o poteku epidemije v letih 1873 in 1874, povsem na novo pa bo raziskal način poročanja časopisja o črnih kozah na Kranjskem ter ugotavljal socialno strukturo umrlih, s poudarkom na Ljubljani, ko je bila epidemija tam najhujša.⁸

Začetek epidemije v Habsburški monarhiji in redki primeri bolezni na Kranjskem

Črne koze so se po Evropi pričele ponovno epidemično širiti po koncu francosko-pruske vojne (1870–1871). Habsburško monarhijo je bolezen najbolj prizadela med letoma 1872 in 1874, po njenem ozemlju pa se je razširila postopoma. Med najbolj okuženimi deželami cesarstva so bile Spodnja Avstrija, Salzburg in Šlezija, med južnimi območji monarhije pa Trst.⁹ Leta 1873 se je bolezen začela množično širiti tudi po Štajerski, Koroški in Kranjski, kjer je vrhunec dosegla v prvi četrtini leta 1874.¹⁰

Črne koze se v povezavi s Kranjsko v slovenskem in nemškem časopisju do marca 1873 ne omenjajo, kajti do takrat je bila glavne pozornosti deležna priprava novega volilnega zakona.¹¹ Šele 7. marca 1873 *Slovenski narod* kot prvi zapiše, »da se kozavi in kolerni bolniki mestni v deželno bolnišnico sprejemajo le toliko časa, dokler ti bolezni ne postaneta epidemični, ker v deželni bolnišnici za nje ni ločenega prostora«.¹² To več kot očitno kaže, da primeri črnih koz v Ljubljani in drugod po Kranjskem v tem času niso odstopali od povprečja. Isti časnik že dva dni pozneje poroča o kozavih bolnikih v Kranjski Gori ter poudarja, da se je nekoliko povečalo število bolnikov v ljubljanski Deželni bolnišnici, toda v zapisu še vedno govori zgolj o posameznih, nepovezanih primerih z različnih območij Kranjske.¹³ Ob koncu marca *Slovenski narod* ponovno poroča o novih obolelih s črnimi kozami ter o pomanjkanju prostora v Deželni bolnišnici, vendar pri tem ne zasledimo večjega preplaha v povezavi z nekoliko povečanim številom posameznih primerov.¹⁴

V začetku aprila časopisje ponovno poroča o majhnem številu na novo zbolelih s kozami ter o eni

smrtni žrtvi (umrla naj bi neka ženska). Pri tem za Ljubljano opozarja, da »bolezen po mestu dosedaj še nij epidemična, vendar še zmiraj posamezni na kozah zbole«, zato naj se prebivalstvo pred tem karseda dobro zavaruje.¹⁵ Nato novice o črnih kozah in obolelih do konca aprila ponovno potihnejo, za kratek čas pa se zopet pojavijo v začetku maja 1873, ko časopisi poročajo o nekaj obolelih ter majhnem (ne točnem) številu žrtev.¹⁶ Konec julija se začnejo pojavljati nove vesti o bolezni iz Kranja in njegove okolice, nekoliko večje število okuženih pa so opazili tudi v okolici Ljubljane (Vižmarje in Medvode).¹⁷ Iz tega je razvidno, da se je število okuženih sicer nekoliko povečalo, vendar se črne koze še niso močno razširile po deželi.

Od avgusta do oktobra so novice o črnih kozah začasno potihnile, saj v *Slovenskem narodu* ne zasledimo članka, ki bi govoril o njih, prav tako o njih ne poroča na novo izhajajoči *Slovenec*.¹⁸ Nekatere primere bolezni v Ljubljani z okolico omenja zgolj *Laibacher Zeitung*, vendar še vedno ni govora o epidemiji – posamezni primeri črnih koz so kot nekaj povsem običajnega za tisti čas omenjeni skupaj z drugimi boleznimi, kot so tuberkuloza, angina in tifus.¹⁹

Množična razširitev bolezni na Kranjsko in sprejetje zaščitnih ukrepov

Novembra *Slovenski narod* o kozah ne poroča nič posebnega, njegova glavna tema so večinoma volitve v deželni zbor, ki so potekale 11. novembra 1873 – nasprotno pa *Slovenec* vendarle nekajkrat poroča o omenjeni bolezni. Sredi meseca je objavil dopis iz Gradca, kjer so domačini mislili, da so črne koze zaradi zime počasi izginjale. Toda sredi novembra so v štajerski prestolnici ponovno opazili naraščanje števila primerov, v časopisju pa so se zaradi premikov vojske bali množičnega prenosa bolezni iz Štajerske na Kranjsko.²⁰ Proti koncu meseca v istem časopisu vedno pogostejše poročajo o kakem umrlem, pri katerem so bile vzrok smrti prav črne koze.²¹ *Laibacher Zeitung* prav tako vse pogostejše navaja primere bolezni, sredi novembra pa zapiše, da je število okuženih s kozami vse večje in da so črne koze pogostejše kot ponavadi vzrok smrti pri otrocih in odraslih. Vendarle pa na vrhu seznama bolezni, ki najpogostejše prizadenejo Ljubljancane, novembra 1873 na podlagi poročil še vedno ostaja tuberkuloza.²²

⁸ V času pisanja članka, ko so bili v veljavi ukrepi za zajezitev virusa COVID-19, časopisnih navedb o umrlih zaradi zaprtih arhivov ni bilo mogoče preveriti v mrljskih knjigah ljubljanskih župnij.

⁹ Trst je bil v tem času skupaj z Istro in Goriško-Gradiško sestavni del Avstrijskega primorja, ki ga je epidemija močno prizadela – po vsej verjetnosti so se črne koze ravno od tam razširile po celotni Kranjski (Vodopivec, Črne koze, str. 92; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 148).

¹⁰ Vodopivec, Črne koze, str. 92–96; Zeleznik, Bolni otroci, str. 438–449.

¹¹ Omenjeni zakon iz leta 1873 je v avstrijski polovici monarhije uvedel neposredne volitve v dunajski državni zbor v obliki štirih kurij (Cvirn, *Dunajski državni zbor*, str. 128–129).

¹² *Slovenski narod*, 7. 3. 1873, str. 3.

¹³ *Slovenski narod*, 9. 3. 1873, str. 3.

¹⁴ *Slovenski narod*, 30. 3. 1873, str. 3.

¹⁵ *Slovenski narod*, 3. 4. 1873, str. 3.

¹⁶ *Slovenski narod*, 4. 5. 1873, str. 3.

¹⁷ *Slovenski narod*, 31. 7. 1873, str. 2.

¹⁸ Z izdajanjem časnika *Slovenec* so pričeli oktobra 1873, sprva pa je izhajal zgolj dva- do trikrat na teden, kar nekoliko zoži nabor informacij o epidemiji; *Slovenec*, 14. 10. 1873, str. 1.

¹⁹ *Laibacher Zeitung*, 3. 10. 1873, str. 3; 10. 10. 1873, str. 3; 20. 10. 1873, str. 3; 22. 10. 1873, str. 3.

²⁰ *Slovenec*, 20. 11. 1873, str. 3.

²¹ *Slovenec*, 11. 11. 1873, str. 4; 25. 11. 1873, str. 4; 27. 11. 1873, str. 4; 29. 11. 1873, str. 4.

²² *Laibacher Zeitung*, 15. 11. 1873, str. 4.

Sredi decembra so v *Slovenskem narodu* zapisali, da je v okolici Ljubljane veliko novih ljudi zbolelo za črnimi kozami ter »da je tudi nekoliko učencev srednjih šol v Ljubljani na kozah bolno«.²³ 19. decembra 1873 časniki poročajo o vedno večjem številu učencev, ki so na novo zboleli, zato je bilo vsem šolarjem od tedaj izrecno prepovedano hoditi k pouku, če je kdo od domačih zbolel za kozami.²⁴ Že dan kasneje pa so oblasti sprejele nekoliko bolj drastične ukrepe, saj so za tri tedne zaprle ljubljansko gimnazijo, realko, učiteljske in vse ljudske šole. V časopisu na tem mestu sploh prvič pišejo o širjenju epidemije, kar se do tedaj v letu 1873 še ni zgodilo.²⁵ Do konca meseca v časnikih poročajo o obolelih iz vseh delov Kranjske, za božič so na primer v Novem mestu morali zapreti vse šole, v Ljubljani pa je bila bolnišnica na Poljanah že tako polna, da so morali odpreti novo začasno bolnišnico v Trnovem, ki je bila glede na poročila prav tako polna v nekaj dneh. Bolne so na domu množično zdravili tudi zasebni zdravniki, številni oboleli pa pogosto sploh niso poiskali strokovne pomoči, zato je takšne kar po hišah iskala na novo ustanovljena sanitetna policija.²⁶ Na zadnji dan leta 1873 je sledil nov razglas, da se bo zaprtje šol v Ljubljani podaljšalo še za en mesec (torej do konca januarja 1874) oziroma dokler se ne bo končala epidemija na Kranjskem.²⁷ Tako je decembra 1873 prišlo do preobrata, saj so se črne kozе dokončno epidemično razširile po celotni Kranjski. Časopisi so skorajda dnevno poročali o primerih bolezni, deželna vlada pa je pričela sprejemati prve ukrepe, povezane z zaježitvijo epidemije. V *Slovenskem narodu* so v zadnjem tednu decembra kranjski deželni vladi celo redno očitati, da še vedno ne sprejema dovolj učinkovitih ukrepov in da se bo epidemija črnih koz posledično še bolj nenadzorovano širila, žrtev pa bo nepredstavljivo več.

V prvi četrtini leta 1874 je epidemija črnih koz na Kranjskem doživela vrhunec. Z novim letom je ljubljanski mestni magistrat vzpostavil stalno (sani-

tetno) komisijo, katere glavna naloga je bila preprečiti širjenje epidemije. Sestavljali so jo župan, štirje mestni odborniki, dva mestna zdravnika in prvi magistratni svetovalec.²⁸ Komisija je na prvem zasedanju sprejela dva ukrepa, in sicer da se kapaciteta začasne bolnišnice v Trnovem poveča za 50 oseb ter da se morajo oblačila bolnikov obvezno dezinficirati, v primeru revežev na mestne stroške.²⁹ Po poročanju časopisov se je januarja 1874 izrazito povečalo število oseb, ki so umrle za črnimi kozami; za njihovo zdravljenje je deželna vlada poleg kolere porabila največ sredstev, namenjenih za zdravstvo.³⁰ Sredi meseca so se kozе še naprej širile po Kranjski, o čemer pričajo številni dopisi iz celotne dežele, zato se je sanitetna komisija v Ljubljani odločila prisilne počitnice za šolarje podaljšati (vsaj) do 3. februarja 1874, medtem ko so jih novomeške oblasti podaljšale (vsaj) do 27. januarja.³¹ V zadnji tretjini meseca vse pogostejše zasledimo poročila, da so se prav v Novem mestu in okolici kozе močno razširile – tamkajšnja bolnišnica naj bi bila prepolna, med prebivalstvom pa se je pred boleznijo širila tako velika bojazen, da »vsak se boji k sosedu v hišo, da ne bi koz dobil«.³² Med Ljubljančani je veliko razburjenje povzročilo dejstvo, da so obolele zapornike z ljubljanskega gradu pričeli prevažati v začasno bolnišnico za kozave v Trnovem, saj je bilo številne meščane močno strah njihovega pobega.³³ Ob koncu januarja o hudi epidemiji črnih koz poročajo tudi iz Kranja ter njegove okolice. Tudi tam naj si ljudje ne bi upali oditi iz hiše, oblasti so poročale o številnih obolelih in smrtnih žrtvah med otroki, naraščanje števila obolelih pa naj bi zadnje čase opazili tudi med odraslimi.³⁴ Sanitetna komisija v Ljubljani je konec januarja objavila naslednje dodatne ukrepe za zaježitev epidemije: zdravniki morajo sporočiti število obolelih za kozami, vse šolske učilnice in osebne stvari preminulih morajo biti dezinficirane, šolske počitnice pa se, kot omenjeno, končajo šele 3. februarja.³⁵ Kljub izjemno resnemu stanju pa so časniki ob koncu januarja 1874 na več mestih zagotavljali, da epidemija že izgublja sapo in da je tako dolgo zaprtje šol v resnici nepotrebno. Hkrati so na več mestih izrazili prošnjo deželni vladi, naj uvede obvezno cepljenje proti kozam, ki naj bi delovalo kot najbolj učinkovita in smiselna zaščita pred širjenjem bolezni.

V ljubljanske šole so se otroci vrnili 4. februarja, vendar so številni učitelji že isti dan tožili, »da mnogo

— Iz Novega mesta) se nam piše:
Vlada je tudi tukaj zaukazala telegrafično, gimnazijo, normalko, in dekliško šolo zapreti in sicer zaradi kôz. Ubogi Dolenjci! ne samo s živinsko kugo, nego še s tem jih bog korobači. Sola se tedaj začne še le 7. jan.

Časopisni članek o zaprtju šol v Novem mestu
(*Slovenski narod*, 25. 12. 1873).

²³ *Slovenski narod*, 17. 12. 1873, str. 3.

²⁴ *Slovenski narod*, 19. 12. 1873, str. 3.

²⁵ *Slovenski narod*, 20. 12. 1873, str. 3; *Slovenec*, 20. 12. 1873, str. 4.

²⁶ *Slovenski narod*, 25. 12. 1873, str. 3; 28. 12. 1873, str. 4; 30. 12. 1873, str. 3.

²⁷ *Slovenski narod*, 31. 12. 1873.

²⁸ Na tem mestu časopisje sicer omenja komisijo, vendar njeni člani niso poimensko navedeni.

²⁹ *Slovenski narod*, 1. 1. 1874, str. 3; *Laibacher Zeitung*, 2. 1. 1874, str. 3.

³⁰ *Slovenski narod*, 8. 1. 1874, str. 3.

³¹ *Slovenski narod*, 14. 1. 1874, str. 3; 15. 1. 1874, str. 3; *Slovenec*, 20. 1. 1874, str. 4.

³² *Slovenski narod*, 18. 1. 1874, str. 3.

³³ *Slovenski narod*, 20. 1. 1874, str. 3.

³⁴ *Slovenski narod*, 30. 1. 1874, str. 3.

³⁵ *Slovenec*, 29. 1. 1874, str. 3.

učencev nij v šolo prišlo, ki sicer nima koz, a stanujejo po hišah, kjer so kozavi bolniki.³⁶ Vse to kaže, da je bilo v začetku februarja še vedno veliko okuženih in takšnih, ki so bili neposredno v stiku z njimi. Mnogo obolelih potrjuje tudi članek iz naslednjega dne, ki zatrjuje, da sta bolnišnici na Poljanah in v Trnovem zopet polni kozavih bolnikov.³⁷ Prav tako ves februar časopisi še vedno poročajo o številnih primerih črnih koz iz vse Kranjske, iz česar izhaja, da epidemija ni opešala, kar je v popolnem nasprotju s poročanjem časnikov konec januarja. Bolezen naj bi prišla celo na Nanos, kar se je takratni javnosti zdelo nemogoče zaradi višine in stalnega vetra, ki naj bi tiste kraje varovala pred vsemi epidemičnimi boleznimi.³⁸ Februarja je tako v tistih rubrikah *Slovenskega naroda* in *Slovenca*, v katerih so navedeni umrli in vzroki za smrt, še vedno mogoče zaznati ogromno število oseb, ki so preminule za kozami. V *Laibacher Zeitung* so objavili članek, v katerem zagotavljajo, da »ist [...] Impfstoff zur Vaccination und Revaccination in guter Qualität aus der steiermärkisch landschaftlichen Impfstoff-Regenerierungsanstalt [...] stets nach beliebigem Bedarf zu beziehen« (je cepivo za vakcinacijo in revakcinacijo, ki prihaja iz Štajerske deželne ustanove za cepiva in ki je dobre kvalitete, vedno na voljo v poljubnih količinah).³⁹ S tem so po vsej verjetnosti želeli čim več ljudi prepričati v cepljenje, saj so ravno to metodo številni časniki videli kot najučinkovitejšo v boju proti epidemiji.⁴⁰

Zaježitev epidemije, njen konec ter posledice

V začetku marca 1874 iz nekaterih krajev na Kranjskem sporočajo, da koze sicer še razsajajo ter da naj bodo ljudje previdni, vendar da epidemija ni tako huda kot prejšnja dva meseca. Tako so na primer za Novo mesto 21. marca 1874 sporočili, da so črne koze ponehale – v nasprotju s tem pa še vedno sledijo številna poročila o epidemiji iz drugih delov monarhije, predvsem iz sosednje Štajerske, kjer naj bi največ primerov zasledili v Savinjski dolini.⁴¹ Prav tako se je v člankih, v katerih so objavljali število umrlih ter vzroke smrti, število žrtev črnih koz postopoma zmanjšalo. Posledica tega je bila, da so marca zaprli začasno bolnišnico za kozave v Trnovem, ki je sicer ostajala v pripravljenosti ob morebitnem novem epidemičnem izbruhu bolezni.⁴²

V naslednjih nekaj mesecih so objave o epidemiji na Kranjskem popolnoma izginile, obolelost pa

— (Bolezen kozé v Ljubljani) se je toliko zmanjšala, da bodo denes zaprli bolnišnico, ki jo je bil magistrat napravil za silo v Trnovem. Vendar bode še pripravljena ostala, ko bi se epidemija, ki nikakor še nij nehala, zopet širiti začela.

Časopisni članek o zaprtju začasne bolnišnice v Trnovem (Slovenski narod, 22. 3. 1874).

se je več kot očitno vrnila v običajne okvire. Na tem mestu se porajajo številna vprašanja: Kaj je v resnici pripomoglo k zaježitvi epidemije? Ali so ukrepi deželne vlade ter sanitetne komisije končno pričeli učinkovati? Ali je h koncu epidemije prispevala sprememba vremena (prehod iz zime v pomlad)? Ali morda razlog tiči v dodatnem deležu cepljenega prebivalstva? Viri ne ponujajo enotnega odgovora, je pa treba poudariti, da je epidemija zagotovo pustila velike fizične in psihične posledice. Kot smo omenili v uvodnem poglavju, so številnim osebam, ki so bolezen prebolele, ostale brazgotine, nekatere so celo oslepele. Velikokrat sta v večjih družinah zbolela in preminula oba starša, otroci pa so postali sirote. *Slovenski narod* z dne 3. marca 1874 navaja primer, ko je za kozami zbolela celotna družina (oba starša ter vseh sedem otrok), medtem pa so izgubili prihodke in vse prihranke – zaradi bolezni in nezmožnosti za delo so obubožali.⁴³ Da si lahko še bolj slikovito predstavljamo, kakšen vpliv na prebivalstvo je imela epidemija črnih koz v prvi četrtini leta 1874, verjetno zelo nazorno nakaže poimenovanje iz časopisja: to obdobje tam imenujejo kar »kozavi časi«.⁴⁴ Toda za Kranjsko je bil to zgolj kratek oddih, saj so se že leta 1882 črne koze ponovno pojavile.

Vzroki za razširitev bolezni

Eden glavnih vzrokov za razširitev epidemije na Kranjskem je bila večja povezanost med posameznimi deli monarhije kot posledica hitrejših premikov množic zaradi novih izumov – tu je pomembna predvsem izgradnja Južne železnice leta 1857, s katero so povezali mesti Dunaj in Trst, potekala pa je tudi skozi Kranjsko ter glavno deželno mesto Ljubljano. Vse to je omogočalo hitrejšo in intenzivnejšo premikanje ljudi, večje trgovske stike⁴⁵ ter lažje kroženje vojakov, ki so bili ob vojnah ponavadi vzrok za hitro širjenje epidemij, kot so črne koze in kolera. V času obravnavane epidemije so tako po navedbah časopisja na

³⁶ *Slovenski narod*, 5. 2. 1874, str. 3.

³⁷ *Slovenski narod*, 6. 2. 1874, str. 3.

³⁸ *Slovenski narod*, 17. 2. 1874, str. 3.

³⁹ *Laibacher Zeitung*, 5. 1. 1874, str. 4.

⁴⁰ Takšen članek ni nobena redkost, saj se v času epidemije v časopisju na več mestih pojavljajo tako pozivi prebivalcem, naj se cepijo, kot oblastem, naj uvedejo obvezno cepljenje.

⁴¹ *Slovenski narod*, 21. 3. 1874, str. 3.

⁴² *Slovenski narod*, 22. 3. 1874, str. 2.

⁴³ *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, str. 3.

⁴⁴ *Slovenski narod*, 4. 3. 1874, str. 2.

⁴⁵ Trgovski stiki so bili še posebej močni s Trstom, ki je bil glavno pristanišče monarhije – ravno od tam naj bi se epidemija po Južni železnici razširila po Kranjski; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 153; Vodopivec, Črne koze, str. 92.

Kranjskem najprej zbolele ravno tiste osebe, živeče v krajih ob Južni železnici.⁴⁶

Glede na prebrano v časopisju se hkrati zdi, da ukrepi deželne vlade kljub številnim pozivom niso bili dovolj hitri, resni in zadostni, da bi lahko učinkovito preprečili začetno epidemično širjenje bolezni po deželi. Del krivde nosi tudi prebivalstvo Kranjske, saj mnogi sploh niso upoštevali ukrepov ali pa so jih upoštevali v najmanjši možni meri. Tako lahko v časnikih zasledimo primer, ko »*pride posestnik tri ure daleč o zadevah pravde, zavezan z ruto čez glavo polno koz na obrazu in na rokah katere so se le gnojiti priče, k sodniji*«. ⁴⁷ Prav tako se svojci pogosto še nekaj časa niso želeli ločiti od umrlih, posledično pa so številni pokojni še več dni po smrti ostajali v hišah. Veliko ljudi ni obešalo črnih tabel, ki so opozarjale na bolezen v gospodinjstvu, oboleli so se neomejeno gibali in odhajali celo v skupne prostore (gostilne, sodišča, cerkve, prodajalne ...). Prepovedani niso bili niti obiski pri bolnih, higiena ter dezinfekcija pa sta kljub več opozorilom ostajali na zelo nizki ravni.⁴⁸

V času epidemije naj bi bil po trditvah časopisja eden od poglavitnih vzrokov za razširitev bolezni zavračanje cepljenja. Odklanjali naj ga ne bi zgolj številni zdravi in bolni, temveč velikokrat tudi zdravniki, ki naj bi bili do cepiva skeptični in naj bi pogosto celo aktivno agitirali proti njemu. Za takšna dejanja zakonsko ni bil nihče odgovoren, saj je bil že leta 1836 v avstrijskem delu monarhije izdan predpis, ki je zgolj priporočal cepljenje proti črnim kozam. Na Kranjskem je variolizacijo že leta 1799 vpeljal zdravnik Vincenc Kern, podatki iz sedemdesetih let 19. stoletja pa kažejo, da se je v deželi pred epidemijo letno (v obliki vakcinacije in revakcinacije) cepilo 13.000–14.000 oseb. Cepljeni naj bi skupaj z zdravniki dobivali razne nagrade in druge privilegije, matere necepljenih otrok pa je propaganda celo označevala kot slabe ter neodgovorne. Med epidemijo je mestni svet celo preventivno uvedel izredno cepljenje Ljubljancanov, zato se moramo vprašati, ali so časniki kot enega izmed glavnih vzrokov za epidemijo takšnega obsega upravičeno označevali ravno prenizko število cepljenih.⁴⁹

Smrtne žrtve epidemije črnih koz s poudarkom na deželi Kranjski in mestu Ljubljana

Tabela 1: Število umrlih za črnimi kozami na 10.000 prebivalcev.⁵⁰

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska	1,2	4,0	21,2	51,1	4,3
Koroška	1,9	2,7	18,3	27,8	5,6
Štajerska	1,7	7,0	15,1	22,4	8,0
Trst	2,1	72,2	4,1	5,9	2,7
Goriška in Gradiška	1,1	5,5	7,6	5,2	1,4
Istra	0,6	18,3	9,5	8,9	3,0

Iz tabele je razvidno, da je bilo med najbolj prizadetimi južnimi avstrijskimi območji mesto Trst leta 1872, sledi pa mu Kranjska leta 1874, ko je bila epidemija tam najhujša.

Tabela 2: Število umrlih za črnimi kozami po letih na Kranjskem.⁵¹

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska	58	187	993	2407	203

Glede na zgornje podatke lahko potrdimo navedbe časnikov, da je bila epidemija na Kranjskem najhujša leta 1874. V letih 1873 in 1874 je tam skupaj umrlo 3.400 oseb oziroma okoli 0,7 % takratnega prebivalstva Kranjske, ki je znašalo približno 480.000.

Tabela 3: Število umrlih za črnimi kozami v Ljubljani v prvi polovici leta 1874.⁵²

Mesec	Januar	Februar	Marec	April	Maj	Junij
Umrli za črnimi kozami	31	28	18	10	4	4

Iz tabele je razvidno, da je bila epidemija črnih koz januarja, februarja in marca 1874 v Ljubljani najbolj razširjena, kar je mogoče razbrati tudi iz poročanja slovenskega in nemškega časopisja.

⁴⁶ Vodopivec, Črne koze, str. 92; Studen, Huda epidemija, str. 258.

⁴⁷ Slovenski narod, 25. 2. 1874, str. 3.

⁴⁸ Vodopivec, Črne koze, str. 92–93.

⁴⁹ Vodopivec, Črne koze, str. 92; Železnik, Bolni otroci, str. 441–444; Železnik, Cepljenje proti kozam, str. 259–274; Studen, Huda epidemija, str. 259; Kos, Življenje v Ljubljani, str. 92.

⁵⁰ Vodopivec, Črne koze, str. 92.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam, str. 95.

Tabela 4: Število umrlih za črnimi kozami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 po starostnih skupinah.⁵³

Starost (leta)	0–5	6–20	21–50	50 +
Umrli za črnimi kozami	31	12	31	6

Žrtve epidemije črnih koz v Ljubljani so najpogostejše spadale v starostno skupino od nekaj tednov do pet let ter v starostno skupino od 21 do 50 let, kar ni presenetljivo, saj je bila bolezen za dojenčke in malčke do petih let izredno nevarna; prav tako so med epidemijo večkrat poročali o nekoliko presenetljivem širjenju bolezni med odraslimi.⁵⁴ Med žrtvami epidemije v Ljubljani predstavljajo otroci, ki niso dopolnili niti dveh let, kar $\frac{1}{4}$ vseh umrlih za črnimi kozami, povprečna starost preminulih pa se giba okoli 19 let.⁵⁵

Tabela 5: Umrli za črnimi kozami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 po spolu.⁵⁶

Spol	Moški	Ženske
Umrli za črnimi kozami	37	46

Črne koze splošno veljajo za bolezen, ki naj bi vse družbene razrede prizadela vsaj približno v enaki meri. Kljub temu so med žrtvami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 povečini pripadniki nižjih slojev, kot so otroci navadnih delavcev, pekovi ter kajzarjev. Največ preminulih po 20. letu starosti pa je med kuharicami, mizarji, tesarji, čevljarji, peki, deklami, hlapci, ključarji in gospodinjami. Med vsemi umrlimi je bilo zgolj približno 15 % žrtev pripadnikov srednjega in višjega sloja, kot so profesorji, računovodje ter sodniki.⁵⁷ Razloge za to lahko med drugim iščemo v tem, da so se v nižjih in manj izobraženih slojih bolj upirali cepljenju, kar je posledično pomenilo večjo stopnjo okuženosti in višji delež smrtnosti. Hkrati lahko manjšo smrtnost med višjimi sloji pripišemo večji higieni, kvalitetnejšim bivalnim razmeram in boljši oskrbi, ki so si jo lahko ti v primeru okužbe privoščili v primerjavi z nižjimi sloji.⁵⁸

Za konec

Iz analize ljubljanskega slovenskega in nemškega časopisja je razvidno, da pred jesenjo 1873 ni mogoče zaznati večjega odstopanja od povprečnega števila primerov črnih koz. Glavno pozornost so tako do novembra 1873 v časopisju imele predvsem politične novice, kot sta priprava novega zakona za volitve v državni zbor iz aprila 1873 in volitve v kranjski deželni zbor, ki so potekale sredi novembra istega leta. Nekoliko povečano število obolelih lahko v časopisih zasledimo s pričetkom jeseni, ko poročajo o več nepovezanih primerih iz celotne Kranjske, ne pišejo pa še o epidemiji. Do preobrata pride šele z mesecem decembrom, ko se število obolelih s črnimi kozami močno poveča. Takrat prične tudi slovensko in nemško časopisje pisati o epidemiji, zaradi izrednega stanja pa prebivalstvo vabi k čim večji udeležbi pri cepljenju, saj ga je videlo kot ključno za izhod iz epidemije. Deželna vlada je v sodelovanju z lokalnimi oblastmi sprejela številne ukrepe, kot so zaprtje šol, vzpostavitev sanitetne komisije, obvezna dezinfekcija oblačil obolelih in odprtje bolnišnice v Trnovem. Kljub vsem ukrepom pa so se v časopisju še vedno pojavljali številni pozivi, naj oblasti uvedejo dodatne omejitve. Po poročanju časnikov naj bi epidemija konec januarja 1874 že izgubljala sopo, kar se je že naslednji mesec izkazalo za neresnično, saj so bile bolnišnice ponovno polne kozavih bolnikov – zdi se, da je pisanje časopisov zelo hitro prešlo iz ene skrajnosti (zahteve po še več ukrepih) v drugo (preveč optimistične napovedi o koncu epidemije). V nasprotju z oceno časopisja se je epidemija pričela umirjati šele marca, čemur je sledilo rahljanje nekaterih ukrepov, vrata pa je zaprla tudi začasna bolnišnica v Trnovem. V splošnem opazimo, da časopisi v povezavi s črnimi kozami močno poudarjajo predvsem Ljubljano, nekoliko presenetljivo pa se zdi, da so novice o epidemiji v časnikih vedno šele na predzadnji strani.⁵⁹ Vzroke za to gre najverjetneje iskati predvsem v tem, da časopisje med ljudmi ni želelo ustvarjati prevelike oziroma nepotrebne panike.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1873–1874.
Slovenec, 1873–1874.
Slovenski narod, 1873–1874.

⁵³ *Slovenec*, 2. 12. 1873, str. 4; 11. 12. 1873, str. 4; 13. 12. 1873, str. 4; 20. 12. 1873, str. 4; 30. 12. 1873, str. 4; 6. 1. 1874, str. 4; 8. 1. 1874, str. 4; 17. 1. 1874, str. 4; 22. 1. 1874, str. 4; 24. 1. 1874, str. 4; 29. 1. 1874, str. 4; 31. 1. 1874, str. 4; 5. 2. 1874, str. 4; 7. 2. 1874, str. 4; 12. 2. 1874, str. 4; 19. 2. 1874, str. 4; 21. 2. 1874, str. 4; 26. 2. 1874, str. 4; 28. 2. 1874, str. 4; 5. 3. 1874, str. 4; 7. 3. 1874, str. 4; 12. 3. 1874, str. 4; 14. 3. 1874, str. 4; 17. 3. 1874, str. 4; 26. 3. 1874, str. 4; 31. 3. 1874, str. 4.

⁵⁴ Železnik, Bolni otroci, str. 440.

⁵⁵ Gl. op. 53.

⁵⁶ Gl. op. 53.

⁵⁷ Gl. op. 53.

⁵⁸ Železnik, Bolni otroci, str. 442–447.

⁵⁹ *Slovenski narod*, *Slovenec* in *Laibacher Zeitung* so imeli v tem času največkrat zgolj štiri strani.

LITERATURA

- Cvirn, Janez: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Grignolio, Andrea: *Kdo se boji cepiv?* Ljubljana: Založba/*cf, 2018.
- Kos, Marjana: Epidemije črnih koz v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja. *Arhivi* 43, 2020, št. 2, str. 287–305.
- Kos, Marjana: *Življenje v Ljubljani ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja* (magistrsko delo). Ljubljana, 2007.
- Lipič, Fran Viljem: *Bolezni Ljubljančanov*. Ljubljana: ZRC, 2007.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Studen, Andrej: Huda epidemija črnih koz. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 258–259.
- Vodopivec, Peter: Črne kozice na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74. *Kronika* 20, 1972, št. 2, str. 92–96.
- Železnik, Urška: Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol. *Zgodovina otroštva = History of childhood* (ur. Aida Škoro Babič et al.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 438–449.
- Železnik, Urška: Cepljenje proti kozam v koprskem okraju v 30. letih 19. stoletja. *Acta medico-historica Adriatica*, 2014, št. 2, str. 259–274.

SPLETNE STRANI

Encyclopaedia Britannica

Smallpox

<https://www.britannica.com/science/smallpox>

World Health Organization

Smallpox

<https://www.who.int/csr/disease/smallpox/en/>

Zgodovina.si

Epidemija črnih koz v Jugoslaviji

<http://zgodovina.si/epidemija-crnih-koz-v-jugoslaviji/>

S U M M A R Y

Newspaper reporting on the smallpox epidemic in Carniola in 1873–1874

After the Franco-Prussian War (1870–1871), a new smallpox epidemic swept through Europe. The epidemic wave reached the Habsburg Monarchy in 1872 and gradually spread across its territory over the next two years. The most affected provinces were Lower Austria, Silesia, and Salzburg as well as the city of Trieste and the province of Carniola in the south. Before the autumn of 1873, the reporting of Slovenian and German newspapers in Carniola showed no noticeable deviation from the average number of smallpox cases. A slight increase in infections could only be detected in November 1873, and the epidemic reached its peak between December 1873 and March 1874. According to newspaper reports, the disease struck with full force in Ljubljana, Kranj, and Novo mesto. To contain the epidemic in the province, individual city authorities joined forces with the provincial government in adopting numerous measures, including the formation of a sanitation commission, the mandatory disinfection of rooms and personal objects of the infected, the closure of schools, and emergency vaccination. Nevertheless, it should be stressed that newspapers repeatedly called on the provincial authorities to impose additional anti-epidemic restrictions and appealed to the population to get vaccinated. Overall, Carniolans paid little heed to the measures by frequenting common areas (taverns, churches, courts, etc.), keeping smallpox corpses at their homes, and maintaining a low hygiene standard. Even though newspapers reported already at the end of January that the epidemic was losing its breath, the disease in fact only began to abate in March, when the provincial authorities relaxed some measures accordingly. In 1873 and 1874, altogether 3,400 persons died of smallpox in Carniola, amounting to about 0.7% of the provincial population at the time. The highest share of deaths in Ljubljana between December 1873 and March 1874 was represented by persons belonging to the age group between several weeks and five years and persons from the age group between twenty-one and fifty years. The smallpox epidemic claimed the highest toll among the members of lower social strata, such as children of workers, bakers, and of small cottage owners, whereas the victims older than twenty years engaged in vocations typical of the lowest social strata (farmhands, maids, cooks, housemaids, shoemakers, and carpenters). The reasons for such a social structure may be found in stronger resistance to vaccination among the lower social strata on the one hand and better hygiene, living conditions, and healthcare among the higher population strata on the other.

Urška Bratož
Luka Hekič
Monika Kropej Telban
Boris Golec
Katarina Keber

KRONIKA

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)
UDK 94(497.4)